

**Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi
Sumqayıt Dövlət Universiteti**

KƏRİMLİ SAMİR SƏLİM OĞLU

AZƏRBAYCANDA ARXIV İŞİNİN ƏSASLARI

Dərs vəsaiti

Sumqayıt Dövlət Universitetinin
Elmi Şurasının 23.01.2019- cu il
tarixli iclasının qərarı ilə (protokol
№ 05) təsdiq edilmişdir

**Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI**

Sumqayıt - 2019

-58888-

UOT 930.25 (075.8)

Elmi redaktor **Baxşəliyev Adil Baxşəli oğlu,**
tarix elmlər doktoru, professor

Rəyçilər **Səlimov Şirxan Dadaş oğlu,**
tarix elmlər doktoru, professor, Sumqayıt
Dövlət Universitetinin Azərbaycan və
Şərqi Avropa xalqları tarixi kafedrasının
müdiri

Dədəyev Bilal Mirzəbala oğlu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Mühəndislik Universitetinin Ümumi
fənlər kafedrasının müdiri

Kərimli S.S. Azərbaycanda arxiv işinin əsasları. Dərs
vəsaiti. Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi,
2019, 163 s.

Vəsait 050113-Tarix müəllimliyi ixtisasında tədris olunan
(İPFS-B05, 4 kredit) Arxivşünaslıq fənninin proqramı əsasında
tərtib olunmuşdur.

Vəsaitdə Azərbaycanda arxiv işinin predmeti, məqsəd
və vəzifələri, tarixi, Dövlət arxivlərinin və arxiv fondunun təşkili,
arxiv fondlarının istifadəyə cəlb olunması məsələləri əhatəli
verilmişdir. Həmçinin rayon və şəhərlərdə dövlət arxivinin işi,
idarə, müəssisə, təşkilatlarda arxivlərin təşkili və fəaliyyəti izah
edilmişdir.

Vəsait müvafiq olaraq Tarix-050206 və Tarix-coğrafiya
müəllimliyi-050115 ixtisaslarında təhsil alan tələbələr,
arxivşünaslıq istiqaməti üzrə maraqlanan digər oxucular üçün də
faydalı ola bilər.

©Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2019
©Kərimli Samir Səlim oğlu, 2019

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....4

I FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ARXIV İŞİNİN VƏ DÖVLƏT ARXIVLƏRİNİN TƏŞKİLİ

1.1. Arxivşünaslıq fənninin predmeti, məqsəd və
vəzifələri.....6
1.2. Azərbaycanda arxiv işinin tarixinə dair.....12
1.3. Dövlət arxivlərinin təşkili.....39

II FƏSİL. DÖVLƏT ARXIV FONDUNUN SƏDƏNƏDLƏRİ VƏ ONLARIN SAXLANMASI QAYDALARI

2.1. Dövlət arxiv fondunun tərkibi.....63
2.2. Dövlət arxiv fondunun sənədləri.....77
2.3. Dövlət arxiv fondunun istifadəyə cəlb edilməsi.....100
2.4. Dövlət arxiv fondu sənədlərinin saxlanması
qaydaları.....112

III FƏSİL. RAYON VƏ İDARƏ ARXIVLƏRİNİN FƏALİYYƏTİ

3.1. Rayon (şəhər) arxivləri.....130
3.2. İdarə, müəssisə və təşkilat arxivləri.....146
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....159

GİRİŞ

Azərbaycan xalqının böyük oğlu, Ümummilli lider Heydər Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi tariximizin, mədəniyyətimizin qorunub saxlanmasında, daha da inkişaf etdirilməsində müstəsna xidmətlərə malik olmuşdur. Arxivlərimiz həm sovet, həm də müstəqilliyimizin bərpa olunduğu dövrdə özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda arxiv işinin və dövlət arxivlərinin təşkili sovet hakimiyyətinin ilk illərinə təsadüf edir. Qısa vaxt ərzində Mərkəzi Dövlət Arxivi təşkil edildi və respublikanın bölgələrindən xeyli miqdarda sənədli materialların aşkar olunaraq Mərkəzi Dövlət Arxivinə toplanılması həyata keçirildi. Sənədli materialların daha keyfiyyətli saxlanılmasını təmin etmək məqsədilə bölgələrdə arxiv orqanlarının təşkilinə başlandı. 1930-cu illərdən etibarən Mərkəzi Dövlət Arxivində mühafizə edilən sənədlərin bazasında yeni dövlət arxivlərinin quruculuğunun əsası qoyuldu. Elmi-məlumat kitabxanalarının, qiraət zalının fəaliyyətə başlaması arxiv işinin həyata keçirilməsinə və sənədlərdən elmi məqsədlərlə istifadəyə təkan verdi. 1969-cu ildə Respublika rəhbərliyinə Heydər Əliyevin gəlməsi ilə bu sahənin daha da genişləndirilməsi, inkişafı təmin edildi. 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın yenidən öz müstəqilliyini qazandığı dövrdə siyasi, iqtisadi, sosial gərginlik şəraitində, eyni zamanda Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində bir çox sahələrdə olduğu kimi arxiv sahəsində də böyük çətinliklər yarandı. Yalnız 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında dövlət quruculuğu, o cümlədən arxiv işi dirçəlməyə başladı.

Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan dərs vəsaitində Azərbaycanda arxiv işinin meydana gəlməsi və inkişafı ilə bərabər, dövlət arxivlərinin işi, dövlət arxivlərinin təşkili, dövlət arxiv fondu tərkibi və s. kimi məsələlər ətrafı

izah edilmişdir. Dərs vəsaitində həmçinin rayon (şəhər) və idarə arxivlərinin fəaliyyəti şərh edilir.

Dərs vəsaiti hazırlanarkən arxiv işi sahəsində nəşr edilmiş çoxsaylı qəzet və jurnal məqalələrindən, arxiv orqanlarının tərtib etdiyi hesabat, təlimat və soraq kitabçalarından istifadə edilmişdir.

Dərs vəsaitinin ərsəyə gəlməsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Sumqayıt filialının kollektivinə, xüsusilə filialın direktoru Gülnaz xanım Mahmud Zadəyə verdiyi dəstəyə görə dərin təşəkkürümü bildirirəm.

I FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ARXIV İŞİNİN VƏ DÖVLƏT ARXİVLƏRİNİN TƏŞKİLİ

1.1. Arxivşünaslıq fənninin predmeti, məqsəd və vəzifələri

Arxivlərin fəaliyyəti, burada sənədlərin saxlanması, gələcək nəsillərə çatdırılması əhəmiyyəti "Arxivşünaslıq" elminin və fənninin formalaşmasına təsir göstərdi. Arxiv işinin dəqiq yaranma tarixi bəlli deyildir. Hesab olunur ki, ilk dövlətlərin yaranması ilə yəqin ki, erkən arxivlər fəaliyyətə başlamışlar. E.ə. IV minillikdə yaranan və dünya tarixində ilk dövlət olan Qədim Misirdə mövcud olan dəftərxana hökmdarın verdiyi fərmanlarla bərabər, həm də vergi sənədlərini də mühafizə edirdi. E.ə. VII əsrdə Assur hökmdarı Aşşurbanipalın yaratdığı kitabxana əslində erkən arxiv forması idi. Xristian dininin meydana çıxması ilə arxivlər kilisə və monaqların nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Zaman keçdikcə arxiv işinə verilən tələblər də dəyişdi. Avropada mərkəzləşmiş dövlətlərin meydana gəlməsi arxivlərdə saxlanılan sənədlərin əhatəsinin və həcmnin genişlənməsinə təsir göstərdi. Arxivlər əhəmiyyətinə görə birbaşa hökmdarın himayəsi altında olurdu.

"Arxivşünaslıq" elminin formalaşması isə daha gec baş vermişdir. Bu sahəyə həsr edilmiş ilk kitabın 1571-ci ildə çap edilməsi məlumdur. Kitabın müəllifi alman Yakov fon Ramminqen olmuşdur. Lakin hesab edilir ki, kitab əslində XVI əsrin birinci yarısında qələmə alınmışdır. Sonrakı dövrlərdə, digər ölkələrdə də bu sahənin inkişafı baş vermişdir. Xüsusilə XX əsrdə "Arxivşünaslıq" sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsi genişləndi.

Azərbaycanda arxiv işinin təşkili xeyli gec - XX əsrin 20-ci illərində mümkün olmuşdur. Qısa vaxt ərzində arxiv quruculuğu sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Azərbaycanın

bir çox şəhər və rayonlarında, o cümlədən idarə, müəssisə və təşkilatlarında arxiv orqanlarının təşkili həyata keçirilmişdir. Lakin əvəzində isə ölkəmizdə sahənin elmi cəhətdən araşdırılması heç də qənaətbəxş olmamışdır. Azərbaycanda daha çox keçmiş Sovet İttifaqının digər respublikalarında, xüsusilə Rusiyada nəşr etdirilən tədqiqatlardan istifadə edilmişdir. Azərbaycanda arxiv sahəsində olan vəsaitləri bir neçə qrupa ayırmaq olar: birincisi Milli Arxiv İdarəsinin bu sahədə qaydaları, təlimatları, məlumat kitabları, soruq kitabçalarıdır. İkinci qrupa sahə ilə bağlı yazılan müxtəlif elmi məqalələri göstərmək olar. Bu mənada S.S.Kərimlinin "İdarə arxivləri və onların fəaliyyəti", Ə.Xələfovun "Arxiv sənədlərinin bibliografiyası elmi-köməkçi bibliografik vəsaitin bir tipi kimi", M.Bağırovun arxiv işinə dair tərtib etdiyi "Məqalələr toplusu"nu və s. qeyd edilə bilər. Üçüncü qrupa isə az sayda olsa da metodik vəsaitlər, fənn proqramları daxildir. Bu qrupa A.B.Baxşəliyev, S.S.Kərimli və F.M.Əliyevin tədqiqatları daxildir.

Arxivşünaslıq – "arxiv elmləri" haqqında olan nəzəri, hüquqi və metodiki məsələləri kompleks şəkildə öyrənən fəndir. Onun tərkib hissəsini aşağıdakı xüsusi bölmələr təşkil edir: nəzəri və metodiki arxivşünaslıq, arxiv işinin tarixi və təşkili, arxiv hüququ. Nəzəri və metodiki arxivşünaslıq "Arxivşünaslıq" anlayışına daxil olan əsas elmi bölmələrdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Arxivşünaslıq" arxiv işinin bütün aspektlərini öyrənən kompleks elmi fəndirsə, nəzəri və metodiki arxivşünaslıq arxivlər haqqında elmlərin ayrı-ayrı aspektlərini öyrənən əsas elmi bölmədir. Nəzəri və metodiki arxivşünaslıq konkret olaraq nəyi öyrənir? Nəzəri və metodiki arxivşünaslığın öyrənilməsi və işlənməsinin predmetini sənədlərlə elmi işin aşağıdakı metod və prosesləri təşkil edir:

- Arxiv saxlancına (mühafizəxanasına) aid sənədlərin seçilməsi, təşkilinin metod və prinsipləri;

- Sənədlərin tam qorunmasını təmin edən saxlama vasitələri;

- Sənədlərin məzmununa dair informasiya sisteminin təşkili;

- Sənədlərdəki informasiyaların hərtərəfli istifadəsinin təşkili;

- Arxiv idarələrinin işinin təşkili.

"Arxivşünaslıq"ın tədqiqat predmetini və obyektini arxiv saxlancında mühafizə edilən və müxtəlif informasiya daşıyıcılarından ibarət olan sənədlər, o cümlədən kağız əsasında mətn sənədləri, elmi-texniki və kino-foto sənədləri, səsyzəmləri, mikrofilmlər və s. təşkil edir.

Müasir arxivşünaslığın elmi əsasını iyerarxik sistemlər prinsipi, sənədlərlə işin ayrı-ayrı mərhələləri üçün xarakterik olan elmi metodlar, əlamətlər, meyarlar (sənədlərin dəyərinin ekspertizası), özünəməxsusluq (sənədlərin siyahıya alınmasında) təşkil edir. Lakin sənədlərlə hansı texnoloji iş prosesinin həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq prinsiplər (tarixilik, sosial-siyasi bitərəflik, hərtərəfli və kompleks öyrənilmə prinsipləri) və elmi metodlar vahiddir.

Sənədlərin öyrənilməsi üçün mövcud olan prinsiplər ümumi xarakter daşıyır və onların əsasında 1960-cı illərdə elmi metodlar formalaşdırılmışdır. Bu elmi metodlar adı çəkilən prinsiplərin təcrübəsində konkret istifadə edilir.

Elmi metodlar sənədlərə sistemli yanaşma tələb edir. Sistemli yanaşma obyektin tədqiqi zamanı onun tərkibindəkilərin - ayrı-ayrılıqda qanunauyğunluqlarının və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini istisna etmir. Araşdırılan istənilən obyekt sistemli yanaşma sayəsində daha çox zəruri və məhsuldar olur. Sənədlərin kompleks şəkildə öyrənilməsi prinsipinə əsaslanan sistemli yanaşma sənədlərə bu və ya digər sənədləşmə sisteminin elementi kimi baxılmasını tələb edir. Bundan əlavə, sənədlər nəinki

həmin idarənin sənədləri ilə, hətta sistemin bütün idarələrinin sənədləri ilə tutuşdurulmalıdır.

Sənədlərlə iş zamanı funksional təhlil metodu da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Funksional təhlilin mahiyyəti ondadır ki, sənədlərin dəyərləndirilməsi üçün həm müəssisənin, həm də sənədlərin özünün funksiyalarını nəzərə almaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin funksiyaları qeyri-bərabər olduğundan bu funksiyaları həyata keçirən sənədlərdəki məlumatlar da qeyri-bərabər olur. Funksional metod öz növbəsində yalnız sənədlərin dəyərləndirilməsi və öyrənilməsinin elmi metodu deyil, həm də ölkənin arxiv fondunun informasiya tərkibinin proqnozlaşdırılması metodudur. Onun əsasında gələcəkdə Azərbaycan Respublikasının arxiv fondunda öz əksini tapacaq sənədlər dəsti müəyyən olunur. Yaranan sənədlərin məzmununu öyrənən funksional metod retrospektiv proqnozlaşdırılma ilə bərabər istifadə olunur.

Retrospektiv proqnozlaşdırılma metodu Azərbaycan Respublikasının arxiv fonduna daxil ediləcək sənədləri müəyyən etməyə köməklik edir. Hər iki proqnozlaşdırma metodu qarşılıqlı olaraq tətbiq edilir, belə ki, retrospektiv proqnozlaşdırma funksional proqnozlaşdırmanın nəticələrini tamamlayır.

Müasir dövrdə həmçinin informasiya metodu da geniş istifadə edilir. Sənədlər birmənalı olmayan, müxtəlif növ və formalarda aşkar oluna bilən informasiyadan ibarət olduğundan, onun mənası və təkrarlanma halları nəzərə alınmalıdır. Sənədlərdə verilən informasiya araşdırılarkən, onun sənədin məzmunu ilə dialektik əlaqələri məsələsi ortaya çıxır. Hal-hazırda sənədlərdə verilən informasiyanın kəmiyyətinin ölçülməsi zamanı arxivşünaslıqda riyazi metodlardan istifadə olunur.

XX əsrin 60-cı illərinə qədər mənbəşünaslıq baxımından sənədlərin təhlili əsas metodlardan biri idi. Həmin metod sənədin daxili və xarici xüsusiyyətlərinin (yəni müəllifinin,

mənbəyinin), dilinin, formasının və onun hazırlandığı materialın öyrənilməsinə imkan verir. Hal hazırda "Arxivşünaslıq" elmi bütün elmi metodlardan istifadə edir.

Digər elmlər kimi "Arxivşünaslıq" da təcrid olunmuş şəkildə deyildir. Məsələlərin həlli zamanı "Arxivşünaslıq" tarix elmi, təbiət və texniki elmlərin öyrənilməsi tarixi, ədəbiyyat və incəsənət tarixi, dövlətin tarixi, dövlət müəssisələrinin tarixi, mənbəşünaslıq, tarixə köməkçi fənlər, sənədsünaslıq, informatika, kibernetika, riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya və s. humanitar və təbii elmlər və fənlərlə qarşılıqlı əlaqələr qurur. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Tarix elmi insan cəmiyyətinin inkişaf prosesini, onun qanunlarını və aparıcı qüvvələrini öyrənir. Bu elmin nailiyyətlərindən istifadə etməklə, arxivşünaslıq sənədlərlə işləmənin yeni metodlarını tədqiq edir. Dövlət müəssisələrinin, idarə, müəssisə, təşkilatların yaranma tarixindən bu günə kimi mövcud olan sistem və funksiyalarını öyrənir. Bu elmi fənn müxtəlif müəssisələrin əhəmiyyət, fəaliyyət miqyası və funksiyalarından asılı olaraq, onların arxiv fondlarının təşkili yollarını müəyyən etməyə köməklik edir.

Mənbəşünaslıq, arxivşünaslıqla sıx əlaqədədir. Bu elm, "Arxivşünaslıq"ı sənədlərin tədqiqi metodları ilə təmin edir, onların təsnifat və təsvirinə, dövlət arxivinə təqdim üçün seçim zamanı daxili və xarici xüsusiyyətlərinin təhlilinə yardımçı olur.

"Arxivşünaslıq"la sıx əlaqədə olan tarixə köməkçi fənlərə aiddir:

Paleoqrafiya - qədim yazılı abidələrin müəllifinin müəyyən edilməsini, bu yazılı abidələrin yaranma tarixini və yerini, onun qrafik formalarının inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir;

Diplomatika – müxtəlif rəsmi sənədlərin struktur və yaranma tarixini öyrənir, onlardan cəmiyyətin inkişaf

prosesləri haqqında məlumatları əldə etmək metodlarını tədqiq edir, sənədlərin yaranma tarixinin və yerinin, müəllifinin müəyyən edilməsinə və s. köməklik edir;

Tarixi xronologiya – qədimdə mövcud olan vaxt intervallarının hesablama (təqvim) sistemlərinin öyrənilməsi, onların müasir sistemlərlə müqayisəsi ilə məşğul olur, sənədin yaranma tarixini və yerini dəqiqləşdirir;

Tarixi metrologiya – qədimdə istifadə olunan ölçü sistemlərini öyrənir və onları müasir sistemlərlə müqayisə edir, mətnlərin oxunmasına və anlaşılmasına köməklik edir, sənədin yaranma tarixini və yerini dəqiqləşdirir;

Sfragistika – müvəqqəti dövlət, ərazi, idarə və şəxsi möhürlərin mənsubiyyətini öyrənir, sənədin həqiqiliyini, müəllifini, yaranma tarixini müəyyən etməyə köməklik edir;

Heraldika – sənədlərdəki gerblərin tarixini və sosial hüquqi mənasını, üzərlərində olan təsvirlərini öyrənir.

Epiqrafika, numizmatika, tarixi coğrafiya kimi digər tarixə köməkçi fənlər də əhəmiyyət kəsb edir. Arxivşünaslıqla sıx əlaqədə olan digər elmi fənn – sənədsünaslıqdır. Sənədsünaslıq, sənədlərin yaranma qanunauyğunluqlarını öyrənir, onların yaranma üsullarını, sənəd dövriyyəsinin təşkili prinsiplərini, sənədləşmə sisteminin qurulmasını tədqiq edir. Bu elmi fənn arxivçiyə sənədin yaranma mərhələsindən başlayaraq onun mahiyyətini və komplekslərini anlamağa köməklik edir. Bununla arxivçi sənədi arxivdə düzgün qaydada yerləşdirir. Sənədsünaslıq arxivçilərin imkanlarını genişləndirərək, onlara artıq idarə mərhələsindən başlayaraq bir çox arxivşünaslıq məsələlərini həll etməyə şərait yaradır. Beləliklə, arxivçinin dövlət arxivlərində mövcud olan işlənmiş sənədlərlə deyil, idarədə yığılan sənədlərlə işləməsi daha məqsədəuyğundur. Arxivşünaslıqda sənədsünaslıq metodlarından istifadə olunması müxtəlif eksperimentlər aparmağa geniş imkanlar açır. Beləliklə, müasir arxivşünaslıq yalnız retrospektiv sənəd informasiyasının öyrənilməsi ilə məşğul deyil, o,

Hörmətli oxucu,

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci və 19-cu maddələrinə uyğun olaraq müəlliflik hüququnun qorunması məqsədilə əsərin tam mətni ilə Kitabxananın oxu zalında tanış ola bilərsiniz.

